

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1943

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 — ΣΤΑΔΙΟΥ — 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ (*)

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΠΟΧΗ (Συνέχεια)

Κατά την περίοδο, πού εκθέτουμε τώρα, από τὰ 1895 ὡς σήμερα, ἐνῶ παρουσιάστηκαν τόσο πολλοὶ ἐρευνητὲς καὶ μελετητὲς καὶ ἀποκαλύφθηκε ἀφθονο ὕλικό καὶ δουλεύθηκαν πάρα πολλὰ εἰδικὰ ζητήματα καὶ γενικά προόδεψε ὅσο ποτὲ πῶς πρὶν ἡ γνώση μας γιὰ τὴ νέα ἑλληνικὴ ἱστορία, ἡ γραμμὴ τῶν γενικῶν συνθέσεων παρουσιάζεται σὲ παρακμῆ. Ἰσα ἴσα ἡ μεγάλη προσφορά ὕλικου, ἡ ἀφθονὴ παραγωγή, ἡ δημοσίευση πολυάριθμων μονογραφῶν καὶ διατριβῶν γιὰ θέματα, τὸ περισσότερο, περιθωριακά, μικρά, ἀπειροελάχιστα, κάποτε καὶ ἀσήμαντα, δημιουργοῦσε κατὰ τὴν περίοδο τούτη ἕναν ἀταχτο σωρὸ ἀπὸ πάμπολλες κατακερματισμένες γνώσεις, χωρὶς νὰ γίνεται ἀμεσα ἀντιληπτὴ ἡ σχέση τους ἀναμεταξύ τους καὶ πρὸς τὸ σύνολο· ὁ σωρὸς αὐτὸς πῶς πολὺ προκαλεῖ ζάλη καὶ φόβο, παρὰ διεγείρει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ παρατηρητῆ νὰ ἐπιδοθῆ στὸ ξεκαθάρισμα καὶ στὴ σύνθεση τῶν στοιχείων του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά καὶ κατ' αὐτὴ τὴν περίοδο δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ ὑπάρξῃ μιὰ σειρά ἀπὸ εἰδικούς ἐπιστήμονες. Γι' αὐτὸ λοιπὸν δὲ βρέθηκε κανεὶς πού νὰ τολμήσῃ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ ὕλικό αὐτό, γιὰ νὰ δώσῃ μιὰ γενικὴ ἱστορία τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ ἢ κάποιας εὐρύτερης περιόδου του.

Οἱ γενικὲς συνθέσεις δὲν ἔλειψαν, ἀλλὰ δὲ χρησιμοποιήσαν τὸ ὕλικό τουτο, καὶ κατὰ κανόνα ἀγνόησαν τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα.

(*) Συνέχεια ἀπὸ τὸ προηγούμενο.

Σημ. Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῆς προηγούμενης συνέχειας παράπεσε ἡ ἀκόλουθη περικοπὴ, πού παρακαλῶ νὰ προστεθῆ στὴ θέση της, σελ. 550, στήλη α', μετὰ τὸν Κ. Μέρτζιο: «Ὁ Δ. Γασπαρούλος, δημοσιογράφος, κερνώντας ἀφορμὴ ἀπὸ τ' ἀρχεῖα τῆς οἰκογένειας Ζαΐμη, ἐνδιαφέρθη γιὰ ζητήματα τῆς ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης κ' ὕστερα καὶ τῆς ὀθωνικῆς ἐποχῆς. Τὰ ἔργα του «Τὰ 100 ἑλληνικά χρόνια» [1931], «Ἰωάννης Καποδίστριας» [1932], «Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης», εἶναι δημοσιογραφικά, ἀλλὰ κάπως χρήσιμα. Ἡ ἄλλη του ἐργασία ἀνάγεται σ' ἄλλο εἶδος, στὴν ἐπιφυλλιδογραφικὴ ἱστορία. Ἐνας ἄλλος δημοσιογράφος, ὁ Γ. Βεντήρης, μ' ἕνα ἔργο του μ' ὄχι ἐπιστημονικά, ἀλλὰ πολιτικὰ κίνητρα, «Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1910-1920» τ. 2, 1931, πέτυχε νὰ παρουσιάσῃ κάτι τὸ ἀξιοσημειώμενο. Μ. Σ.

Ἐκατὸ χρόνια μετὰ τὶς πρῶτες γενικὲς συνθέσεις, πού ἔγιναν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν εἰδικότερων ἐρευνῶν, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη βρισκόμαστε στὸ ἴδιο ἐπίπεδο. Ὅσο γιὰ τὴν πρωτοτυπία τῆς ἐρμηνείας καὶ τῆς γενικῆς σύλληψης, ἡ καθυστέρηση εἶναι ἀκόμη πῶς αἰσθητῆ.

Ὁ W. Miller ἔχει ἐπεξεργαστῆ τμήματα τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς ἱστορίας στὰ ἐκτενῆ καὶ γενικά ἔργα του, πού προαναφέραμε, «The Ottoman Empire in Europe 1356-1897» 1900, «The Latins in the Levant» 1908, «The Ottoman Empire and his successors 1801-1913» 1913¹, 1927², ἀλλὰ μὲ κεντρικὸ ἀξονα ἔξω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία. Στὸ τελευταῖο παρουσιάζει πολλὰ σελίδες τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας τοῦ 19. αἰ., καὶ τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ ἐλεύθερου κράτους (ἀλλ' ὄχι λαοῦ, ὅπως λέει). Μερικά κεφάλαια εἶναι ἀποκλειστικὰ ἑλληνικά, τὰ V (Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση) σ. 71-105, VI (Ἰδρυση Ἑλληνικοῦ Βασιλείου) σ. 106-125, VIII (βαυαροκρατία) σ. 156-174, IX (Ἑλληνικὸ καὶ Ἴόνιο Σύνταγμα) σ. 174-198, XII (παραχώρηση τῶν Ἰονίων Νησιῶν) σ. 270-297. Ἀφθονα στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς νέας Ἑλλάδας περιλαμβάνονται καὶ στὰ κεφάλαια XV, XVI, XVII, XVIII, XIX. Ὁ Miller ἐργάστηκε πάνω σὲ πολλὰς διπλωματικὰς καὶ ἄλλες καλὰς πηγὰς. Στὸ τέλος δίνει σημαντικὴ σ' ἕκτασιν βιβλιογραφία τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας κατὰ τὸ 19. αἰ.

Ἀποκλειστικὰ ἑλληνικὴ ἱστορία τῆς ἰδίας ἐποχῆς παρουσίασε ὁ Miller μετὰ τὸ ἔργο του «A history of the Greek people 1821-1921» 1922 (ἑλλ. μτφρ. Κ. Καιροφύλλα «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ» 1924, σελ. 198). Μετὰ τὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίον τοῦ ὁ Miller ἀπευθύνεται μᾶλλον στοὺς συμπατριῶτες του, γιὰ νὰ τοὺς κἀνῃ γνωστὴ τὴν πρόσφατὴ ἑλληνικὴ ἱστορία· γι' αὐτὸ οὐτὲ ἔρευνα ἔκαμε, οὐτὲ νέο ὕλικό προσκόμισε. Σχετικὰ μὲ τὴν παλιότερη διαπραγμάτευση τοῦ Κυριακίδη, ὕστερεῖ καὶ κατὰ τὴν ἀφθο-

E. I. IOANNINA 2008

νία του ύλικού και ακόμη γιατί δεν προσπάθησε, όπως εκείνος, να παρακολουθήσει σύγχρονα και αδιάσπαστα την ιστορία ολόκληρου του ελληνισμού, αλύτρωτου και ελεύθερου, αλλά περιορίστηκε μόνο στην πολιτική ιστορία του ελληνικού κράτους. Ωστόσο και στο μικρό αυτό και χωρίς αξιώσεις βιβλιαράκι φαίνονται οι ικανότητες του ιστορικού. Το ύλικό είναι διαλεγμένο, τα γεγονότα φωτίζονται ανάλογα με τη σημασία τους, κ' έτσι το σύνολο γίνεται πιο ανάγλυφο και οι κεντρικές γραμμές προβάλλουν καθαρές. Το γράψιμο είναι στρωτό, το κείμενο νηφάλιο, αντικειμενικό (ακόμη και όταν δε συμφέρη την εθνικότητα του συγγραφέα). Παντού διακρίνεται πολιτικό αίσθητήριο και αίσθηση του όρθου. Τέλος πρέπει να προστεθεί (χωρίς βέβαια την αξίωση ότι αυτό αποτελεί αντικειμενικό προσόν του έργου) πως το έργο αυτό είναι γραμμένο με κατανόηση και αγάπη για μας και για τη σύγχρονη ιστορία μας.

Ο Π. Καρολίδης, αν και αρχαιότερος από το Miller, παρουσίασε ύστερ' απ' αυτόν τα έργα που έδωε μας ενδιαφέρουν. Ο Καρολίδης ήταν αξιοθαύμαστος για τις άπειρες ιστορικές και μη ιστορικές γνώσεις του, αλλά δεν ήταν ιστορικός. Επιστημονική κατάρτιση συγχρονισμένη δεν είχε· του έλειπεν ή έρευνητική διάθεση και ή κριτική ικανότητα· δεν έκαμε ούτε κριτική πηγών. Έγραψε χιλιάδες σελίδες, αλλά δεν πρόσφερε ούτε ένα στοιχείο νέο, είτε από νέα πηγή, είτε από νέα έρμηνεία, είτε από συνδυασμό γνωστών δοσμένων. Όσο για σύνθεση, δεν είναι να γίνεται καν λόγος. Τι είναι ιστορία, ιστορικό γεγονός, ιστορική πορεία, ούτε κατά προσέγγιση κατάλαβε· δεν ήξερε πού να ζητήσει την ιστορία. Σωρεύει επεισόδια, γεγονότα, πράξεις, χωρίς να τ' αξιολογή. Σ' όλα του τα έργα κατά κανόνα ενδιατρίβει σ' επιπόλαιες ιστορικές έκδηλώσεις, κυρίως σε προσωπικά επεισόδια, σ' άσήμαντα περιστατικά. Ποτέ δε ζήτησε να βρῆ τὰ αἰτία τους, ποτέ δεν τὰ συνδύασε με τ' άλλα, ποτέ δεν τὰ έναρμόνισε σ' ένα σύνολο. Κ' όμως, ενώ του έλειπεν αυτές οι ικανότητες, καταπιάστηκε πάντα μ' εξαιρετικά απαιτητικά και δύσκολα έκτενη έργα. Καθῆκον του μόνο θεώρησε να τὰ παραγεμίσει με δήθεν γενικές σκέψεις και να προσβλέπη τὰ σημαντικά γεγονότα «ὀπὸ γενικὴν ἔποψιν», φλυαρώντας ἐπὶ σελίδες και ἐπιδεικνύοντας τὴν ἀκριτὴ σοφία του.

Γιὰ πρώτη φορά ὁ Καρολίδης καταπιάστηκε με τὴ νέα ἑλληνικὴ ἱστορία σ' ἔργα εὐρύτερα ἀπ' αὐτή. Πρῶτα στὴν «Ἱστορία τοῦ 19^{ου} αἰῶνος» τ. 3, 1892-1893. Ὁ Β' τόμος, σελ. 780, εἶναι ἀφιερωμένος ὀλόκληρος στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. Ὁ Γ', σελ. 686, γίνεται ἑξαιρητικὰ πολὺ βιαστικὸς και περι-

λαμβάνει ὅλη τὴν ἐποχὴ 1830-1892: μερικὲς σελίδες του ἀναφέρονται στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ ἱστορία. Λιγότερο πλατιά και περισσότρο ἑλληνοκεντρικὴ εἶναι ἡ «Σύγχρονος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων και τῶν λοιπῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς 1821-1921», ἀσυμπλήρωτο, τ. 1-5 (ὡς τὴν ἔξωση τοῦ Ὀθωμανοῦ), 1922-1926. Τὸ ἔργο αὐτὸ στηρίχθηκε σὲ πολὺ λίγες ἀφηγηματικὲς πηγές. Ὁ Καρολίδης, κατὰ τὴ συνήθειά του, ἀκολουθεῖ ἐπὶ ἕνα διάστημα κατὰ γράμμα μιὰν ἀπ' αὐτές, ἢ κατὰ καιροὺς παραθέτει μερικὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ ἄλλες, χωρὶς νὰ προβαίνει σ' ἐξαντλητικὴ προσκόμιση μαρτυριῶν και σὲ αὐστηρὴ κριτικὴ. Παραθέτει μεγάλα ἀποσπάσματα ἀπὸ κείμενα διπλωματικά ἢ συνταγματικά ἔγγραφα, και γενικὰ ἐπεκτείνεται σ' ἀτελεῦτες σελίδες ὅταν πρόκειται γιὰ εὐκόλα, και δὲ σταματᾷ πούθεν νὰ ἀντιμετωπίσει ἕνα δύσκολο ζήτημα. Ἀκόμη λιγότερο προσπάθησε νὰ δέσει σὲ κάποια στοιχειώδη σύνθεση τὸ ὕλικό του, πού ἔτσι παρουσιάζει μεγάλη ἀνισορροπία τῶν μερῶν του και ἐσωτερικὴ ἀταξία. Βασικὲς γενικὲς ἰδέες δὲ συνέλαβε. Μόνο στὸν τόμο Α' σελ. 3 λέει: «Ὁ μέγας Ἑλληνικὸς ἀγὼν τοῦ 1821 εἶναι ἀρχὴ και ἀφετηρία τῆς νεωτάτης περιόδου τῆς ὅλης ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους, ἰδιαίτατα δὲ τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους», και τονίζει ὅτι ἀπ' αὐτὸν δὲν ἀρχίζει νέα ἑλληνικὴ ἱστορία, ἀσχετὴ με τὴς παλιότερες ἐποχές, ἀλλὰ νέα ἐποχὴ, πού μ' αὐτὸν συνέχεται πρὸς τὴς προηγούμενες. Ὁλόκληρος ὁ Α' τόμος περιλαμβάνει (σελ. 589) τὸ πρῶτο μέρος: «Ἐπανάστασις και σύστασις τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος». Ἡ ἐκλογὴ τοῦ ὕλικου εἶναι αὐθαίρετη, ἢ διάταξή του φοβερὰ ἀνιση. Μ' ἕνα μόνο μικρὸ κεφάλαιο, τὸ Α', σελ. 38-53, διατρέχει τὰ ἔξη πρῶτα χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, δοσμένα κι' αὐτὰ με ἀπουσία κάθε συνθετικῆς προσπάθειας. Ὑστερὰ γίνεται ἐκτενέστερος, τὴς περισσότερες φορὲς ἄμετρα διεξοδικός. Πολλὲς σελίδες βρῖσκονται τελείως ἔξω ἀπὸ τὸ σχεδιάγραμμα, και μάλιστα και ὀλόκληρο τὸ κεφ. Β' σελ. 53-135 «Ὁ Καποδίστριας πρὸ τῆς ἐκλογῆς αὐτοῦ» και Η', σελ. 541-582 «Ἡ ἔννοια και ἡ ἰδέα τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου ἢ κράτους και τῆς ἑλληνικῆς βασιλείας ὡς ἰδέας ἐθνικῆς». Ὁ Β' τόμος, σελ. 544, περιλαμβάνει τὰ μέρη δεύτερο «Ἀντιβασιλεία» ὡς σελ. 150 και τρίτο ὡς τὴ Συνταγματικὴ Ἐπανάσταση. Ὁ Γ' τόμος, σελ. 544, ταυτίζεται με τὸ τέταρτο μέρος ὡς τὸ 1853, ὁ Δ', σελ. 564, με τὸ πέμπτο μέρος, τὰ χρόνια τοῦ Ἀνατολικοῦ πολέμου ὡς τὸ 1856, ὅπου και σ' ἕνα κεφάλαιο ἐκθέτει ὁ Καρολίδης τὴν ἱστορία τῶν ἄλλων χριστιανικῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς. Στὸν Ε' τόμο, σελ. 470, περιλαμβάνεται τὸ μέρος ἕκτο, 1856-1862, πού τὸ χαρακτηρίζει «Ξενοκρατία». Τὸ 1925 ὁ Καρολίδης ἔγραψε πάνω στίς ἴδιες γραμμὲς συνέχεια τῆς ἱστορίας

του Παπαρρηγόπουλου, 1829-1881, για την πέμπτη έκδοσή του, τόμ. 5' σελ. 199-358.

Παράλληλα όμως έτοιμασε κ' ένα ακόμη γενικότερο έργο μ' αντικείμενο ολόκληρη σχεδόν τη νέα ελληνική ιστορία, αλλά και πολύ σύντομο, με τον τίτλο «Ιστορία της Ελλάδος, από της υπό των Όθωμανών αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (1453) μέχρι της βασιλείας Γεωργίου του Α'», Αθήνα 1925, σελ. 813. Το έργο αυτό έχει όλα τα γενικά γνώρισμα των έργων του Καρολίδη, που αναφέραμε πιο πάνω. Ειδικότερα ως προς αυτό έχουμε να παρατηρήσουμε ότι για την εποχή της τουρκοκρατίας περιόριστηκε να χρησιμοποιήσει τις πιο κοινές αφηγηματικές πηγές, Gerlach, Turcograecia, Κομνηνό Ύψηλάντη, και από τα βοηθήματα το Hertzberg και τον Zinkeisen (στην τουρκική ιστορία του). Δεν έπωφελήθηκε καθόλου από το άλλο υλικό ούτε από την προεργασία των προγενέστερων βοηθημάτων, ούτε κι' απ' αυτόν τον Παπαρρηγόπουλο. Η έλλειψη συγκεκριμένων στοιχείων του επιτρέπει να δογματίζη χωρίς κανένα περιορισμό. Ίσχυρίζεται ανόπαρκτα, άγνοεί ή άρνείται πραγματικά συμβάντα. Δεν αντιμετώπισε κανένα πρόβλημα ροπών. Ιστορική δράση δεν αντιλήφθηκε. Δέ μιμήθηκε καν τους παλιότερους, που προσπάθησαν να βρουν τις γενικές γραμμές της. Όσο για την Έπανάσταση και τη μετεπαναστατική εποχή, διασκεύασε τις προηγούμενες εργασίες του. Ακόμα λιγότερο ζήτησε να βρή ένότητα και συνέχεια στα δύο αυτά τμήματα, που από τη γέννησή τους ως σήμερα καλλιεργήθηκαν χωριστά. Στο Α' κεφάλαιο περιέχεται η περίοδος «Από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της ολοσχερούς υπό των Όθωμανών κατακτήσεως πασών των υπολειπομένων έτι ελευθέρων ελληνικών χωρών» σ. 7-194. Στην πρώτη υποδιαίρεσή του φлуαρεί κοινότητα για τη σημασία που είχε ή "Αλωση για την ελληνική, για την όθωμανική και για την παγκόσμια ιστορία, π.χ. στη σ. 7, λέει ότι «η πτώσις της βασιλευούσης των πόλεων δεν ήτο απλώς πτώσις μιᾶς πόλεως μεγάλης και περιφανούς, μιᾶς πρωτευούσης πόλεως κράτους, αλλά πτώσις έν ταύτῳ κράτους ολοκλήρου, και δη ολοκλήρου κόσμου ιστορικού» και στη σ. 12 επαναλαμβάνει σχεδόν τά λόγια του Παπαρρηγόπουλου «... ή της Κωνσταντινουπόλεως πτώσις δεν δύναται να θεωρηθῆ έξ απόψεως ελληνικής πτώσις ενός κράτους απλώς, αλλά πτώσις ολοκλήρου κόσμου ίδεών και δογμάτων και διδασμάτων, βίου και πολιτισμού ίδιοφυούς». Στα επόμενα μέρη του κεφάλαιου τούτου εκθέτει άθλια την "Αλωση, τότέλος του Κ. Παλαιολόγου, τις έκστρατείες του Μωάμεθ έναντίον της Πελοποννήσου, του δουκάτου των Αθηνών, της Μυτιλήνης κ.ά. νησιών, του Πόντου, και παρακολουθεῖ ακόμη την τύχη των τε-

λευταίων Παλαιολόγων και της Σοφίας Παλαιολογίνας. Το Β' κεφ. «Η υπό το όθωμανικόν κράτος άνασυγκρότησις του έθνικού βίου και της εκκλησιαστικής πολιτείας του ελληνικού έθνους», σ. 195-267, άπηχεί βέβαια ιδέα του Παπαρρηγόπουλου, αλλά αυτό δέ βοηθεῖ καθόλου στην εκτέλεση. Ο Καρολίδης, παρά την ευρύτητα του τίτλου, περιόρισε το βλέμμα του σχεδόν μόνο μέσα στην Πόλη και μέσα στα Πατριαρχεία. Προσωπικές απόψεις, αλλά' όχι σοβαρές, έχει για τά προνόμια, που παραχώρησε ο Μωάμεθ στην Έκκλησία, σελ. 214-221. Κατ' αυτόν, ο κατακτητής έδωσε τά προνόμια και απέβλεψε στην έσωτερική ένωση των υπόδουλων, για να καταστήση τό γένος «ένεκα της έσωτερικής ήθικης ένότητος και εϋταξίας ού μόνον ακίνδυνον εις τό κράτος, αλλά και ωφέλιμον προς αυτό» (1), έδωσε μεγάλα δικαιώματα στα Πατριαρχεία «ίνα ή έξουσία και ή δύναμις της υπευθύνου ταύτης απλώς διατελή έν άρμονικῆ αναλογία προς τό μέγεθος της εϋθύνης». Ο Καρολίδης άπέρριψε την έρμηνεία ότι ο Μωάμεθ προσπάθησε να κρατήσει την Έκκλησία μακριά από τους Δυτικούς. Συμπλοκή άξεδιάλυτη έννοιών προδίνει ή παρακάτω περικοπή του για την ήθική και πνευματική επίδραση της Έκκλησίας (σελ. 222) που είναι κ' ένα χαρακτηριστικό κομμάτι για την άνενδοίαστη δογματικότητά του που αναφέραμε και πιο πάνω και για την άπροβλημάτιστη εύκολογραφία του: «Μετά την άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως και την ολοσχερή κατάλυσιν του ελληνικού κράτους δεν απέθανε μετά του κράτους και ή συνείδησις ή έθνική». Την έθνική συνείδηση ένίσχυε και ο πνευματικός βίος, που διαρκώς άντλοϋσε τροφή από την υπολειπόμενη έθνική παιδεία και την ευρωπαϊκή αναγέννηση. «Αλλά κέντρον μέγα, έστία και όρμητήριο της νέας ταύτης ήθικης έξάρσεως ήν πρό πάντων ή πολιτειακώς οργανωμένη Έκκλησία, ή διευθύνουσα την όλην πνευματικήν κίνησιν και ένέργειαν του Γένους. Η ήθική δύναμις της Έκκλησίας, ή διατηρήσασα έν τῷ Έλληνικῷ Γένει ζώπυρον έθνικῆς ζωῆς και ένισχύσασα έν τῇ συνειδήσει του Όρθοδόξου Χριστιανού και την του Έλληνος Όρθοδόξου, ένέπνεον αὐτῷ και συνείδησιν έθνικού προορισμού και πίστιν και έλπίδα και τό μέλλον αὐτοῦ.» Έτσι εξακολουθεῖ ως τη σελ. 229, χωρίς να προσαγάγη έστω και ένα συγκεκριμένο περιστατικό. Στο κεφάλαιο τούτο συμπεριλαμβάνει και τις ξένες προς αυτό σελίδες για τον ευρωπαϊκό φιλελληνισμό. Και τό Γ' κεφάλαιο «Πολεμική και στρατιωτική άλκή του Γένους έν τοῖς μετά την άλωσιν χρόνοις», σελ. 268-275, άπηχεί ιδέα του Παπαρρηγόπουλου. Αλλά στην εκτέλεση είναι πενιχρότατο και όστερεῖ σ' υλικό από τά αντίστοιχα των προγενέστερων συγγραφέων. Ύστερ

ἀπ' αὐτό ἀφήνει τὴ συστηματικὴ ἔποψη καὶ περνάει σ' ἐξιστόρηση, ἀλλὰ σύγχρονα ἀφήνει τὴν ἑλληνικὴ σκοπιὰ καὶ παρασύρεται σὲ τουρκικὴ ἱστορία, προφανῶς ἀνήμπορος νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὰ σχετικὰ βοηθήματά του (Zinkeisen κυρίως): τὸ Δ' κεφάλαιό του ἐπιγράφεται «Οἱ Ὄθωμανοὶ σουλτάνοι καὶ τὸ ἑλληνικὸν γένος ἀπὸ τοῦ Πορθητοῦ Μεχμέτ Β' μέχρι τοῦ Μεχμέτ τοῦ Δ'» σελ. 276-432, καὶ περιέχει τοὺς πολέμους τῶν Τούρκων μετὰ τὰς δυτικὰς δυνάμεις πάνω στὶς ἑλληνικὰς χώρας. Κάπου-κάπου, ὅπου τυχαίνει νὰ κάνουν λόγους καὶ τὰ βοηθήματά του, παρουσιάζει ἀμυδρὰ καὶ μερικὰ ἀπὸ τ' ἀποτελέσματα τῶν συγκρούσεων αὐτῶν πάνω στὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ. Εἰδικότερα, θέματα ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ πάλι μετὰ τὸ βλέμμα περιορισμένο στὴν Πόλη (Φανάρι καὶ Πατριαρχεῖα), θίγονται στὰ τμήματα ἢ (οἱ πρῶτες ἑλληνορωσικὲς ἐκκλησιαστικὲς σχέσεις) 348-353, θ' (ἀριστοκρατικοὶ βυζαντινοὶ οἶκοι ποὺ διασώθηκαν) 353-357, ι' (γενικὴ κατάσταση τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸ 16. αἰ. — πενιχρότατο, περιορισμένο κυρίως στὴν Πόλη καὶ μ' ἀοριστολογίες) 358-365, ια', ιβ', ιγ', ιδ' (συντομώτατα γιὰ σχέσεις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας μετὰ προτεστάντες καὶ καθολικοὺς, μετὰ μοναδικὴ πηγὴ τὸν Gerlach) 365-376, ιε' (ἰδιωτικὸς βίος τῶν Ἑλλήνων τῆς Πόλης, ἐπίσης κατὰ τὸν Gerlach) 376-398, ιζ' (Λούκαρις) 399-415, ιθ' (παιδομάζωμα) 415-432. Τὸ Ε' κεφάλαιο ἐπιγράφεται «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ γένους ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 17. αἰῶνος μέχρι τῶν μέσων τοῦ 18. αἰῶνος» σελ. 433-490, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὸ ἐνδιατρίβει πρὸς πολὺ στὴν τουρκικὴ ἱστορία, καὶ, ὅσο γιὰ τὴν ἑλληνικὴν, δὲν ἐνδιαφέρεται καθόλου γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ λαοῦ, γιὰ τὴ δράση του σ' ὅλη τὴν ἑκτασὴ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴν Πόλη (Πατριαρχεῖα, Ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση, Φαναριῶτες, Διερμηνεῖς), παρακολουθώντας τὰ προσωπικά. Τὸ ς' κεφάλαιο «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ γένους κατὰ τὸν 18. αἰῶνα» σελ. 491-537 εἶναι γραμμένο κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο. Τὸ ζ' «Τὰ προεόρτια τοῦ μεγάλου ἀγῶνος» σελ. 538-575 ἀναφέρεται σὲ θέμα διάφορο ἀπὸ τὸν τίτλο του, δηλ. στὴν παιδεία ὅλης τῆς περιόδου τῆς τουρκοκρατίας. Κάτω ἀπὸ τὴ σκέπη τοῦ Η' «Ἡ ἐπὶ τὴν ἔθνικὴν ἰδέαν καὶ τὰς ἔθνικὰς ἐλπίδας ἐπίδρασις τοῦ ἀλλοῦ χριστιανικοῦ κόσμου» σελ. 537-655 περιλαμβάνονται τὰ ἀκόλουθα θέματα, καθ' ὅλη τὴν τουρκοκρατίαν: ἐλπίδες ἀπὸ τῆ Δύσης, ὑποκινήσεις ἀπὸ τὶς δυτικὰς δυνάμεις, φιλελληνισμὸς, Πρόδρομοι (Κοραῆς, Φεραῖος), Γάλλοι, Ρῶσοι, Ἀλῆ πασῶς, Φιλικὴ Ἐταιρεία. Μ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο κλείνει ἡ ἔκθεσις τῆς τουρκοκρατίας — ἀσφαλῶς ἡ χειρότερη ἀπ' ὅσες ὡς τῶρα ἐγίναν, γραμμένη μ' ἀπόλυτη ἀπουσία ἱστορικοῦ πνεύματος. Τὰ δύο ἐπόμενα κεφάλαια ἀναφέρονται στὴν Ἐπανάσταση, ποὺ ἐκτίθεται σ' αὐτὰ φρικτὰ διασπασμένη σὲ πολεμικὴ ἱστορία (κεφ. Θ' σελ. 656-718) καὶ σὲ πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορία (κεφ. Ι' σελ. 717-736). Καὶ τὰ δύο κεφάλαια δὲν εἶναι παρά ἀπλὴ περίληψις ἀπὸ τὰ προηγούμενα ἔργα του, μετὰ τὰ ἴδια βασικά ἐλαττώματα. Τὰ ἀκόλουθα κεφάλαια, ποὺ ἀναφέρονται στὴ νεώτατη ἱστορία, γίνονται πάρα πολὺ σύντομα: ΙΑ' (Ἀντιβασιλεία) 737-753, ΙΒ' (Συνταγματικὴ βασιλεία) 754-763, ΙΓ' (Κριμαϊκὸς πόλεμος, Ἐξώση) 764-803 καὶ δὲν παρουσιάζουν κανένα ἐνδιαφέρον.

Ὁ Καρολίδης ἀκόμη ἀργότερα προχώρησε ὡς τὰ 1930, συνεχίζοντας γιὰ τὴν 6. ἔκδοσιν τοῦ Παπαρρηγόπουλου (1932) τὸ συμπλήρωμά του, ποὺ στὴν 5. τὸ εἶχε φτάσει ὡς τὸ 1881. Δημοσιεύθηκε στὸν 6. τόμο α' σελ. 199-357, β' 1-416.

Τὸν ἴδιον καιρὸ ἐργάστηκε καὶ ὁ Γ. Κ. Ἀσπρέας γιὰ νὰ ἐτοιμάσῃ τὸ ἔργο του «Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος 1821-1928» τ. 3, 1922-30¹, 1930². Ὁ Ἀσπρέας δὲν εἶναι ἱστορικὸς, ἀλλὰ δημοσιογράφος, συγγραφέας ἱστορικῶν ἐπιφυλλίδων κ. ἄ. ἀναγνωσμάτων σ' ἐφημερίδες. Γιὰ τοῦτο τὸ ἔργο του δὲν ἔχει καμμιά ἀξία, ἐξω ἀπὸ τὴν πληροφοριακὴν, ἀλλὰ ποὺ κι' αὐτὴ εἶναι ἀνεξέλεγκτη. Ὁ ἴδιος μᾶς λέει ὅτι, γιὰ νὰ ἐτοιμάσῃ τὸ ἔργο του αὐτὸ, εἶδε ἀνέκδοτες πηγές, ἀρχεῖα, πρακτικὰ ὑπουργικῶν συμβουλίων, ὑπομνήματα, ἐπιστολές κ. ἄ. Ἀλλὰ οὔτε ἀναφέρει ὀνομαστικὰ κάθε τέτοιο ἔγγραφο, οὔτε μᾶς δείχνει τὸν τρόπο, μετὰ τὸν ὁποῖο τὸ χρησιμοποίησε. Ἀπὸ συνθετικὴ ἀποψη ὑστερεῖ ἐπίσης πάρα πολὺ. Παρουσιάζει μιὰ σειρὰ γεγονότων μετὰ ἀσήμαντη προσπάθεια νὰ βρεθοῦν κεντρικὰ σημεῖα, νὰ ξεκαθαριστοῦν γενικὲς γραμμές. Τὸ ὕφος εἶναι δημοσιογραφικόν, ὕφος πολιτικοῦ ἀρθροῦ, εὐκόλο, ἀποφθεγματικόν, μ' ἐπισημότητα καὶ ἀνωτερότητα, ὕφος ποὺ καὶ μόνο αὐτὸ δείχνει τὸ ἀβασάνιστο τῆς κρίσης. Ἡ ἑκτασὴ εἶναι πολὺ μικρὴ: Α' τόμος 1821-1864 σελ. 295, Β' τόμος 1865-1900 σελ. 288, Γα' τόμος 1900-1912 σελ. 208, Γβ' δὲν ἐκδόθηκε ἀκόμη.

ΜΙΧΑΗΛ Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ